Hoe vang je iets dat zo ongrijpbaar is en tegelijk zo allesbepalend als het licht van de zon? De geschiedenis van de zoektocht naar dat vermogen is een verhaal op zichzelf, dat zich grotendeels in beeld laat vertellen: van de wonderbare straling in de achtergrond van veertiende-eeuwse schilderijen tot moderne installaties.

ZON

02
Een bijna onmogelijke opdracht
Mariëtte Haveman

08
Vreemder dan fictie
Laurens Meerman

16
Met licht getekend
Ger Luijten

18
De Noorderzon
Margriet Verhoef

28
Binnenvallend zonlicht
Annemiek Overbeek

32
De zomer van het luminisme
Mariëtte Haveman

38
Hilma af Klint
Nieuw licht op de abstracte kunst
Ann-Sophie Lehmann

48
Uit de keuken van de kunstgeschiedenis
• De keus van de kunstenaar
Florette Dijkstra
• Fusien Bijl de Vroe
over Hollands licht

KUNSTSCHRIFT is een tweemaandelijkse uitgave van Kunst en Schrijven bv, Amsterdam/Rotterdam
64ste jaargang, nr. 4
augustus/september 2020

REDACTIE
hoofd- en eindredactie
Mariëtte Haveman
beeldredactie
Andrea Müller-Schirmer
assistent eindredactie
Laurens Meerman
tekstredactie Ingrid Mersel
redactieraad
Paul van den Akker
Ann-Sophie Lehmann
Annemiek Overbeek
Ruud Priem
Margriet Verhoef

VORMGEVING
Omar Saiid
Saiid & Smale, Amsterdam

REDACTIE
Kunstschrift
Postbus 10859
1001 EW Amsterdam
020-6251607
06-40406607
info@kunstschrift.nl
www.kunstschrift.nl

LITHOGRAFIE EN DRUK
Wilco Art Books, Amersfoort

AANMELDEN EN VRAGEN ABONNEMENT
Abonnementenland
Postbus 20, 1910 AA Uitgeest
+31(0)251-25 79 24
klantenservice@aboland.nl

• jaarabonnement (6 nummers) € 58,–
• kortingsabonnement 65+ € 55,50
• abonnement buitenland € 71,50
korting van € 1,50 bij betaling met automatische incasso
• studentenabonnement (max. drie jaar) € 49,–
• proefabonnement (3 nummers) € 29,–
• losse nummers € 11,50 (exclusief verzendkosten)
• linnen bewaarband € 18,00 (inclusief verzendkosten)

Voor opzeggingen van het abonnement hanteren wij een termijn van twee maanden. Adreswijzigingen ontvangen wij graag drie weken van tevoren op het mailadres info@kunstschrift.nl

ISSN 0166-7297

AFBEELDING OMSLAG VOORZIJDE
David Hockney, *Sun (The Weather Series)*, 1973 • lithografie, 95 x 77,9 cm • Victoria & Albert Museum, Londen

AFBEELDING OMSLAG BINNENZIJDE
Zonnestralen in het Grand Central Station, New York City, ca. 1930 (foto Hal Morey)

AFBEELDING OMSLAG ACHTERZIJDE
Nancy Holt, *Sun Tunnels*, 1973-1976 • zie ook afbeelding 50

Kunstschrift is ook te volgen op Facebook

EEN BIJNA ONMOGELIJKE OPDRACHT

MARIETTE HAVEMAN

In 2003 opende in de Turbine Hall van de Londense Tate Modern de installatie met de naam *The Weather Project* [6]. De installatie bestond uit drie simpele ingrediënten: een spiegelfolie die het hele plafond bedekte, een halfcirkelvormige schijf van tweehonderd lampjes die met elkaar een geel licht uitstraalden, en een apparaat dat een nevel voortbracht door een mengsel van water en suiker. Het was een van de grootste kunstwerken ooit, een hedendaagse Grande Machine die in faam ver buiten de oevers van de kunstwereld trad. Miljoenen mensen bezochten de Turbine Hall om de magie te ervaren van hun eigen kleine silhouet, weerspiegeld op het reusachtige plafond, onder het verstrooide oranjegele schijnsel van een kolossale zon. Maker was de Deens-IJslandse kunstenaar Olafur Eliasson.

<1 **Hubert en Jan van Eyck**
De Heilige Geest, voorgesteld als een duif omgeven door een stralenkrans aan de binnenzijde van het *Lam Gods* (detail), 1432 • olieverf op paneel, 3,40 x 5,20 m (altaarstuk in geopende staat) • Sint-Baafskathedraal, Gent

<2 De god Aten, voorgesteld als een stralende zon op een huisaltaar met Achnaton, Nefertiti en hun drie dochters (detail), ca. 1340 voor Chr. • kalksteenreliëf, hoogte 32,5 cm • Ägyptisches Museum, Berlijn

3 **James Turrell**
The Color Inside, 2008 • *Skyspace* op het dak van de Universiteit van Texas in Austin. Sinds de jaren '60 bouwt James Turrell *Skyspaces*, ruimtes met een opening in het plafond. De *Skyspaces* gelden als voorstudies voor zijn levenswerk *Roden Crater*.

Eliassons *Weather Project* is atypisch en ook wel omstreden door zijn populariteit en effectbejag, maar hier ligt een essentie in besloten van wat kunst is: iets vangen dat zelf niet tastbaar is maar al het zichtbare bepaalt. Het is een wonder dat wij een instrument hebben zoals kunst, waarmee je zo'n extreem vluchtige substantie kunt vasthouden en oproepen.

De zon is een onweerstaanbaar vehikel voor sfeer en gevoel, het visuele equivalent van muziek, iets dat direct binnenkomt. En daar ligt de verklaring voor de brede baan die de straling van zonlicht, in al haar nuances, door de kunstgeschiedenis trekt.

Zonnestralen behoren tot de oudste symbolen, je vindt ze al in de Egyptische kunst [2], maar echt zonlicht bestaat in de kunst nog niet zo lang. In de veertiende-eeuwse schilderijen van Van Eyck duiken de eerste zonverlichte landschappen op [1]. Daarna dook het een paar eeuwen onder, en plaatsten kunstenaars hun figuren in een diffuse ruimte, soms geaccentueerd door een slagschaduw hier en daar, vaker niet eens. En we namen het voor lief, nog steeds trouwens.

Het was in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw dat de zon voor het eerst echt doorbrak. Of misschien moet je zeggen: dat het zonlicht een echte dragende rol kreeg in het beeld, in de opgaaf van het scheppen van een illusie in verf. Vermeer, De Hooch en Cuyp toonden wat zonlicht doet op een wand, in een kamer of in een landschap [21, 28]. Het valt door de ramen van de oud-Nederlandse interieurs, kleurt

4 **Matthias Grünewald**
De opstanding van Christus, 1512-1516 • rechter buitenluik van het Isenheim-altaarstuk • Museum Unterlinden, Colmar

5 **Caspar David Friedrich**
Vrouw tegen de ondergaande zon, ca. 1818 • olieverf op doek, 22 x 30 cm • Museum Folkwang, Essen

>6 **Olafur Eliasson**
The Weather Project, 2003 • lichtinstallatie in de Turbine Hall van Tate Modern, Londen

bergkammen en waterpartijen in landschappen met ochtend- of avondlicht. Monets prachtige *Impression, soleil levant* uit 1872 is een uitloper van deze benadering: prachtig geobserveerd, baanbrekend van techniek, heel klassiek in de keus van het thema: nevelig ochtendlicht dat reflecteert in water [30].

Maar de zon uitbeelden zoals hij is, een brandend hemellichaam: dat vereist een vrijmoedigheid die buiten de kaders van het illusionisme treedt. Immers, fysiek is het voor ons mensen onmogelijk om de zon werkelijk waar te nemen zonder blind te worden. De kunstenaars die die natuurwet overtraden, stelden zich dan ook voor een andere opdracht dan de werkelijkheid vast te houden en te laten resoneren in kunst. Zij gebruikten het beeld van de zon als een metafoor, een spiegel met een eigen symbolische gevoelswaarde. De oude Duitse kunstenaar Matthias Grünewald liet zijn Christus verrijzen tegen de achtergrond van een brandende bol waarvan de aanblik de wachters bij het graf verblindt [4]. Ook voor zijn latere landgenoot Caspar David Friedrich is de zon een religieus symbool, en tegelijk een middel dat ons doordringt van onze nietigheid tegenover de kracht van de natuur [5].

Is het toeval dat zoveel Noord-Europese kunstenaars de zon met zoveel eerbied tegemoet zijn getreden? Misschien. *Absence makes the heart grow fonder*. Vandaag is dat anders, maar ooit was de zon schaars in ons deel van de wereld. De Nederlandse kunst daarentegen, net als de Engelse, Duitse, Deense en Zweedse, kent van oudsher een uitgelezen aanbod van prachtig zonlicht. Zo was er aan het begin van de twintigste eeuw een groepje kunstenaars in de Zeeuwse badplaats Domburg die de zon als een kosmische lamp boven de horizon lieten stralen, in het spoor van de pioniers Van Gogh en Munch [7, 36-40]. Realistisch was dat zonlicht niet, maar abstract of symbolisch was het evenmin. Met deze hoog-zonnige schilderijen, op het snijpunt van de negentiende en de twintigste eeuw, passeren we de grens van illusie en symboliek naar pure ervaring.

Dat spoor hebben moderne kunstenaars verder gevolgd door het maken van reusachtige installaties. Nancy Holt met haar *Sun Tunnels* in de woestijn van Utah, James Turrell met zijn nog steeds onvoltooide *Roden Crater* in de Painted Desert van Arizona en Olafur Eliasson met zijn *Weather Project* in de Turbine Hall van de Londense Tate Modern. Deze en andere hedendaagse kunstenaars leggen onze gevoelswereld op de schaal van natuurkundige fenomenen. Olafur Eliasson richt een grote spiegel op onze innerlijke turbulenties in het licht van de klimaatverandering. Tegelijk is hij in zijn hele oeuvre intens geïnteresseerd in het begrip illusie. In wat dat is, en hoe illusies van natuurverschijnselen ons bespelen door een spoor van gevoelens en gedachten te ontketenen, zoals muziek ook doet.

Daarmee zijn we met hem weer even terug in die oude traditie van het zononvergoten landschap. Niet het lieflijke van Cuyp en Ruisdael, niet het religieuze of mystieke van Grünewald en Friedrich, maar het sublieme, gevaarlijke zonlicht, dat William Turner ons al voor ogen toverde in zijn visioenen van zon boven zee [11].

Mariëtte Haveman is hoofdredacteur van Kunstschrift

>> afbeelding op pp. 6-7
7 **Edvard Munch**
De zon, 1916 • muurschildering in de aula van de Universiteit van Oslo